

Koopmanszoon Michiel Heusch op Italiëreis

Voor Elisabeth
Kew – Leiden/Oegstgeest – Hamburg

Koopmanszoon Michiel Heusch op Italiëreis

Brieven van het thuisfront (1664-1665)

MARIJKE VAN DER WAL

Hilversum
Verloren
2019

Afbeeldingen op het omslag: portret van Michiel Heusch sr., Bartholomeus van der Helst, Philadelphia Museum of Art;
Rome met de Engelenburcht, Lievin Cruyl, Rijksmuseum Amsterdam; Man ontvangt een brief van een bode, Jan Luyken, Rijksmuseum Amsterdam;
brieffragment en debet-credit-rekening, High Court of Admiralty Archive, HCA 30-223, The National Archives Kew, Londen.

ISBN 978 90 8704 775 7

© 2019 Marijke van der Wal
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp Frederike Bouten, Utrecht
Typografie Rombus, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publishers.

Inhoudsopgave

Deel 1 Achtergrondstudies

Vooraf

	8
1 Het waarom	9
2 Communicatie via brieven	13

De hoofdrolspelers

	16
3 Een succesvolle migrantenfamilie in Hamburg	17
4 De vooraanstaande positie van Michiel Heusch sr.	21
5 Reisereningen van Michiel Heusch jr.	23

De context

	28
6 Geografische context: straten, wijken, dorpen	29
7 Het woeden van de pest	32
8 Een enorm internationaal netwerk: de praktijk van handelstransacties	35
9 Familieberichten en ander opzienbarend Hamburgs nieuws	43

De taal

	46
10 Nederlands in een Nederduitse omgeving	47
11 Interpretatieproblemen: ellips en aanspreekvormen	50
12 Formulier taalgebruik	53
13 Invloed van taalcontact	56

Tenslotte

	62
14 Reflectie en conclusies	63

Deel 2 Brieven

15	Transcriptie en editie: werkwijze, problemen en oplossingen	69
16	Van Duitsland naar Venetië (BRIEF 1-5)	74
17	Italiaans leren en op de hoogte blijven van familieaangelegenheden (BRIEF 6-8)	87
18	Zakelijke transacties, pestmaatregelen en internationaal nieuws (BRIEF 9-10)	95
19	Grootmoeders overlijden en begrafenisrituelen (BRIEF 11-12)	104
20	De erfenis en recente gebeurtenissen (BRIEF 13-16)	113
21	Over schepen en scheepsladingen (BRIEF 17-22)	123
22	Michiels aanwezigheid in Genua gewenst (BRIEF 23-25)	136
23	Had je niet wat zorgvuldiger met mijn brieven kunnen zijn? (BRIEF 26-28)	145
24	Een briefje is snel geschreven ... (BRIEF 29-32)	154
25	Schandalen en ander nieuws (BRIEF 33-34)	166
26	Waar leer je het beste Frans? (BRIEF 35-36)	177
27	Neef Gerard Heusch geeft een opdracht (BRIEF 37)	182
28	Het gezantschap vertrekt naar Engeland en Michiel krijgt adviezen (BRIEF 38-41)	186
29	Slepende zaken, maar ook een voortreffelijke maaltijd (BRIEF 42-43)	197
30	Aan mijn beminde broeder (BRIEF 44)	205
31	Handel alles goedschiks af (BRIEF 45-47)	209
32	Moeder Heusch geeft haar zoon advies (BRIEF 48)	220
33	Oom Jacob Jansen doet zaken met Michiel (BRIEF 49)	224
34	Een herhaling van zetten en einde verhaal (BRIEF 50-51)	228
	Namenlijst	236
	Bibliografie	243
	Verantwoording van de afbeeldingen	247
	Nawoord	249
	Over de auteur	250

ACHTERGRONDSTUDIES

Deel 1

Vooraf

Het waarom

1

In de jaren 1664 en 1665 is Michiel Heusch jr. (1641-1668),¹ zoon van een aanzienlijke Hamburgse koopman, op reis. Hij maakt zoals veel leeftijdsgenoten van goede komaf een zo geheten *grand tour* naar Italië en vervolgens naar Frankrijk om het handelsnetwerk van zijn vader persoonlijk te leren kennen en om zich het Italiaans en Frans goed eigen te maken.² De communicatie met het thuisfront is intensief: vader Michiel Heusch sr. schrijft zijn zoon elke week een veelal uitvoerige brief. Ook andere familieleden onderhouden een, weliswaar minder frequent, schriftelijk contact. Uit de aantekeningen die de jonge Michiel op veel van de brieven maakte, is af te leiden dat hij het thuisfront snel een antwoord stuurde: soms nog op de dag van de briefontvangst, maar meestal binnen één tot drie dagen en in elk geval binnen een week.

Een deel van die familiecorrespondentie is bewaard gebleven en is te vinden in de Britse National Archives (Kew, Londen). Het zal in hoofdstuk 2 nog duidelijk worden hoe deze brieven daar terecht zijn gekomen temidden van de Prize Papers, documenten die hebben gefunctioneerd in het juridisch proces rond in oorlogstijden buitgemaakte schepen. Deze papieren waren geconfisqueerd op de in beslag genomen sche-

pen en moesten onder meer bewijzen dat het daadwerkelijk om vijandelijke buit ging. Die inbeslagname gebeurde door oorlogsschepen en vaak door kaapvaarders, want kaapvaart was eeuwenlang een legale oorlogspraktijk van zeevarende landen. Zo vond de kaapvaart door zowel Engelsen als Nederlanders plaats tijdens de vier Engelse oorlogen in de zeventiende en achttiende eeuw en gedurende andere oorlogsconflicten waarbij Engeland en de Nederlanden tegenover elkaar stonden zoals in de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog en in de Napoleontische tijd.

De Prize Papers, die de periode van de latere zeventiende eeuw tot en met het begin van de negentiende eeuw beslaan, zijn, zoals inmiddels uit onderzoek bekend, een ware goudmijn voor zowel historici als taalkundigen. Het overgeleverde materiaal vertoont een grote diversiteit. Naast allerlei scheepspapieren en bijvoorbeeld plantageboekhoudingen, zijn er tienduizenden zowel zakelijke als persoonlijke brieven, die op de schepen van en naar Nederland in postzakken werden vervoerd.³ Het taalkundig belang van die persoonlijke brieven is overtuigend aangetoond binnen het door mij geïnitieerde en geleide *Brieven als Buit-onderzoeksprogramma*.⁴ Tij-

---

1 Michiel/Michaël jr. werd op 19 oktober 1641 gedoopt in de St.-Katherinenkirche in Hamburg (zie het Hamburgs Staatsarchiv, Originalkirchenbücher 512-4 St.-Katherinenkirche, A XVII a 4, het doopboek 1640-1652). Uit de zo geheten *Erdgeldeinnahmen* (begrafenisinkomsten) van de St.-Katherinenkirche blijkt dat hij op 5 november 1668 werd begraven (Hamburgs Staatsarchiv, Mikrofilm 741-4 A65).

2 Voor meer informatie over de *grand tour* zie Frank-van Westrienen (1983), Towner (1985) en Verhoeven (2009).

3 Een indruk van de diversiteit van de Prize Papers kan men krijgen uit de vijf delen *Sailing Letters Journaal* (Van der Doe, Moree & Tang (red.) (2008), (2009), (2011) (2013) en Van der Wal (ed.) (2010)). Zie ook Van Gelder (2008) en Brouwer (2014).

4 Zie de website www.brievenalsbuit.nl en voor de resultaten van dat onderzoek

dens dat onderzoek werden ook 51 brieven aangetroffen die in de periode van 4 juni 1664 tot en met 10 mei 1665 naar Michiel Heusch jr. zijn verstuurd, de meeste geschreven door zijn vader, een enkele door zijn moeder, zijn zus Elisabeth, neef Gerard Heusch en oom Jacob Jansen. Zo'n groot aantal brieven uit een aaneengesloten periode is opmerkelijk, want over het algemeen treffen we in de Prize Papers slechts enkele brieven gericht aan een en dezelfde geadresseerde aan, vaak geschreven op of rond eenzelfde datum. Een uitzondering vormen brieven aan zeelieden, die hun post over een langere periode bewaarden in hun scheepskist. Wanneer hun schip werd buitgemaakt, leverde dat een mooie collectie aan hen gerichte brieven op zoals de laat-achttiende-eeuwse brieven van Hendrikje de Cerff-ten Broek en Meymerigje Buyk-Kleynhens aan hun echtgenoten.⁵

De Heusch-brieven zijn echter van heel andere aard dan de brieven van de twee zeemansvrouwen en ze zijn kort gezegd veel ontoegankelijker en complexer. Een blik op een foto van een voor de Heusch-collectie representatieve brief (ZIE AFB. 1-1) laat zien dat de ontcijfering van het handschrift op de volbeschreven pagina al een eerste belemmering is die overwonnen moet worden. Zoomen we nog wat verder in, dan blijkt het vrijwel ontbreken van interpunctie en een afwijkend hoofdlettergebruik een volgende horde te zijn die we voor het begrip van de tekst moeten nemen.

Met onze kennis van het zeventiende-eeuws, zowel de traditionele kennis van het literaire taalgebruik en dat van de hoogste maatschappelijke laag als de in ons *Brieven als Buit-onderzoek* opgedane kennis over het taalgebruik van mannen en vrouwen uit verschillende sociale lagen, zouden we in principe de Heusch-brieven moeten kunnen interpreteren. Problematisch zijn echter de vele zakelijke termen in de brieven, die niet in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) zijn te vinden,

de verwijzingen naar betaal- en wisselpraktijken en de aanduidingen van valuta en gewichten met afkortingen die voor hedendaagse, niet in de zeventiende-eeuwse handelspraktijk ingevoerde lezers onbegrijpelijk zijn. Ook is er het typische kenmerk van weglating (ellips) van het onderwerp in een zin, een gewoonte die de interpretatie herhaaldelijk bemoeilijkt. Dat alles vraagt om een aanzienlijke tijds- en onderzoeksinvestering. Daarbij rijst de vraag waarom juist deze 51 brieven uit de enorme hoeveelheid van ongeveer 40.000 buitgemaakte brieven die investering waard zijn, en in het verlengde daarvan waarom ze de publicatie van dit boek rechtvaardigen.

Wat egodocumenten (brieven en dagboeken of reisbeschrijvingen die niet voor publicatie waren bestemd) inhoudelijk zo aantrekkelijk maakt is de blik op het dagelijks leven van personen uit het verleden. In het geval van Michiel Heusch jr. hebben we geen dagboek tot onze beschikking zoals veel Italiëgangers dat in zijn tijd bijhielden.⁶ We hebben zelfs geen enkele brief van hemzelf; die gingen naar het thuisfront in Hamburg en zijn niet bewaard gebleven. Toch krijgen wij door de ogen van de andere briefschrijvers een beeld van Michiels activiteiten tijdens zijn reis: zijn handelstransacties, zijn geldopnames, het leren van talen en het sturen van waaiers en hoedjes naar familieleden en vrienden. Er is echter nog veel meer. De brieven bevatten een combinatie van persoonlijk en zakelijk nieuws. Zo geven de vele brieven van vader Heusch zicht op de dagelijkse praktijk van internationaal opererende kooplieden, op hun communicatiekanalen en op de plichten en verantwoordelijkheden van een jonge koopman. Ook komen reacties op historische gebeurtenissen zoals het woeden van de pest en het wel en wee van personen in Hamburg aan de orde.

Taalkundig gezien zijn egodocumenten eveneens bijzonder interessant juist omdat het om handgeschreven, niet gepubliceerde bronnen gaat, die inzicht geven in het grotendeels onbe-

de monografie Rutten & Van der Wal (2014), de proefschriften Nobels (2013) en Simons (2013) en het digitale corpus <http://brievenalsbuit.inl.nl>.

⁵ Deze correspondenties zijn uitgegeven en van achtergrond voorzien in Van der Wal (ed.) (2010).

⁶ Zie bijvoorbeeld het dagboek van Arnout Helleman Hooft uit 1649-1651 (Grabowsky & Verkruijsse 2001) en dat van Coenraad Ruysch uit 1674-1677 (<https://alanmoss.nl/ruysch/>).

kende taalgebruik van mannen en vrouwen uit het verleden.⁷ In het geval van de Heuschbrieven is er bovendien een extra dimensie door de taalcontactsituatie waarin deze Nederlandse brieven werden geschreven door, zoals uit mijn onderzoek blijkt, tweede- en derde-generatie migranten in Hamburg. Er is dus alle reden om de Heuschbrieven in een boek centraal te stellen en om de intrigerende vragen die ze oproepen te beantwoorden. Wie zijn deze personen die elkaar in het Nederlands schrijven, terwijl zij al generatieslang gevestigd zijn in een Nederduits sprekende omgeving? Welke kenmerken vertonen hun Nederlandstalige brieven? Met een precieze analyse van die brieven in hun historische context geef ik op die vragen een antwoord. Mijn interdisciplinaire benadering waarin sociohistorisch-taalkundig onderzoek wordt gecombineerd met genealogisch en historisch onderzoek, levert een beeld op van migranten die een belangrijke positie hebben verworven in de handelsstad Hamburg en die contacten onderhouden in een zeer uitgebreid Europees handelsnetwerk. We krijgen zicht op hun Nederlands dat ze zijn blijven hanteren in hun brieven, en op verschijnselen die op interferentie met het (Neder)Duits van hun directe leefomgeving wijzen. Die onderzoeksresultaten worden gepresenteerd in de hoofdstukken 2 tot en met 15.

De 51 brieven geven ons een gedetailleerde en unieke blik op het dagelijks leven van een koopmansfamilie gedurende vrijwel een jaar. Daarom verdienen ze een volledige uitgave, maar daarvoor moeten ze wel toegankelijk gemaakt worden. Dat gebeurt op twee manieren: door de hoofdstukken met achtergrondinformatie en een beschrijving van het taalgebruik en door een inleiding en annotaties bij de brieven zelf.

In het volgende hoofdstuk zullen de communicatie via brieven en de postbezorging aan de orde komen. Daarna worden in de hoofdstukken 3, 4 en 5 de hoofdrolspelers belicht. In hoofdstuk 3 wordt de migratieachtergrond van de scriben-

ten beschreven en in hoofdstuk 4 komt de belangrijkste briefschrijver, Michiel Heusch sr., voor het voetlicht. Het is een zelfbewuste, invloedrijke koopman die ons in een bewaard gebleven schilderij aankijkt (ZIE AFB. 4-1). Een portret hebben we jammer genoeg niet van zijn zoon, Michiel jr., al heeft hij zich tijdens zijn reis wel laten portretteren. Het was een miniatuurafbeelding, maar zo geslaagd dat die in het groot naar Hamburg werd gestuurd om in huis op te hangen.⁸ Zijn handschrift kennen we alleen uit de korte administratieve aantekeningen op de brieven. Wat we van zijn precieze reisroute weten, is afgeleid uit de brieven van familieleden en datzelfde geldt voor zijn zakelijke activiteiten en het leren van vreemde talen, onderwerpen die in hoofdstuk 5 aan bod komen.

Hoofdstuk 6 geeft informatie over de geografische context en hoofdstuk 7 gaat over de heersende pestepidemie, een ingrijpende gebeurtenis voor Hamburg. Het grote internationale handelsnetwerk en zakelijke transacties komen aan de orde in hoofdstuk 8. De belangrijkste familieberichten en ander opzienbarend Hamburgs nieuws zijn het onderwerp van hoofdstuk 9. Verschillende talige aspecten van de brieven worden beschreven in de daarop volgende hoofdstukken: de taalcontactsituatie van het Nederlands in de Nederduitse context (hoofdstuk 10), de interpretatieproblemen van de brieven (hoofdstuk 11), het kenmerkende formulaire taalgebruik (hoofdstuk 12) en de invloed van taalcontact op het geschreven Nederlands van de brieven (hoofdstuk 13). Het eerste deel van het boek wordt afgesloten met een concluderende beschouwing in hoofdstuk 14. In het tweede gedeelte gaat aan de brieven zelf hoofdstuk 15 vooraf met uitleg over de werkwijze bij de transcriptie en editie van de tekst. In dat hoofdstuk wordt ook een overzicht gegeven van enkele typerende problemen, van de opgeloste valuta- en gewichtsaanduidingen en van de aangetroffen handelstermen en algemene leenwoorden.

⁷ Voor een historisch-sociolinguïstische benadering van egodocumenten zie Van der Wal & Rutten (2013a).

⁸ Zie de brieven 26, r. 34-38 van 14 december 1664 en 34, r. 37-39 van 8 februari 1665.

Communicatie via brieven

2

Michiel Heusch sr. schreef het merendeel van de brieven, namelijk 47 in getal. Van de vier andere scribenten, moeder Elisabeth Heusch, zus Elisabeth, neef Gerard Heusch en oom Jacob Jansen, is slechts één enkele brief overgeleverd. Er zijn zeker meer brieven tijdens de *grand tour* verzonden, want op de datum van onze eerste brief, 4 juni 1664, bevindt Michiel jr. zich al in Zuid-Duitsland en ten tijde van de laatste brief, gedateerd 10 mei 1665, is hij van plan vanuit Genua naar Frankrijk te vertrekken. We beschikken dus over een uitsnede van de correspondentie waaraan het begin en het einde ontbreken. Echter ook uit de periode van bijna een jaar missen we brieven waarnaar in de correspondentie wordt verwezen: vijf brieven van Heusch sr., vier van moeder Elisabeth, vier van zus Elisabeth, drie van zus Anna en een brief “van uw zuster” van 14 december 1664.¹

Wanneer we in de National Archives de Heuschbrieven uit de archiefdozen halen en op hun materiële kenmerken bekijken, vallen al direct verschillen op bij de adressering. De twee vrouwelijke scribenten, zus Elisabeth en moeder Heusch, adresseren hun brieven op vergelijkbare wijze: respectievelijk “Aen myn beminden broeder Michiel Heusch In Genua” (BRIEF 44) en “Aen mijn beminden soon Michiel Heusch In

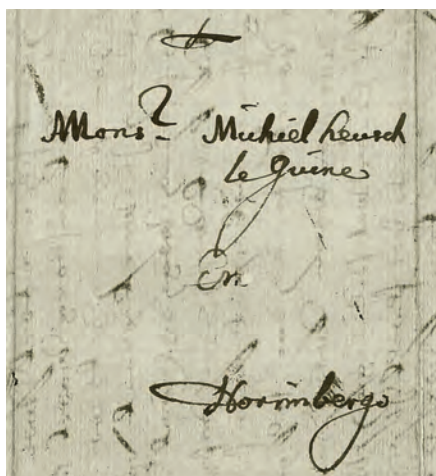
Genua” (BRIEF 48). Neef Gerard Heusch en oom Jacob Jansen adresseren hun brieven in het Frans, met in het geval van neef Gerard één enkel Italiaans lidwoord: “Monsieur Monsr Michiel Heusch II jeune A Genoa” (vet MvdW; BRIEF 37) en “Monsr Monsieur Michiel Heusch A Genua” (BRIEF 49). Michiel Heusch sr. maakt in zijn adressering de switch van Frans naar Italiaans, namelijk van “Monsieur Michiel Heusch” (BRIEF 1) en “Monsieur Michiel Heusch le Jeune” (BRIEF 2, 3 EN 4) naar “Michiel Heusch il gne [= giovane ‘de jonge’]” vanaf BRIEF 5, wanneer Michiel inmiddels in Italië verblijft.

De persoonsadressering wordt gevolgd door de plaatsaanduiding: En/In Nürnberg/Norimberge, Venetia, Roma, Roma o Napoli, Napoli, Roma o Fiorenza, Livorno, Fiorenza o Livorno, Livorno o Genua, Venetia o Genua, Genua.² Soms volgt hieronder nog een extra aanduiding over de portokosten zoals “In Venetia franco” (BRIEF 5) en de route, namelijk via Venetië “In Napoli franco per Venetia” (BRIEF 19) of via Mantua, “In Genua franco per Mantua” (BRIEF 34). De aanduiding *franco* betekende dat er geen porto betaald hoefde te worden zoals soms ook nog eens expliciet in de brief staat vermeld, bijvoorbeeld aan het slot van BRIEF 9: “Ick maeck de brieven gans franco tot Venetia. Achte niet sr. Druijvesteijn daer iets te betalen heeft”. De brie-

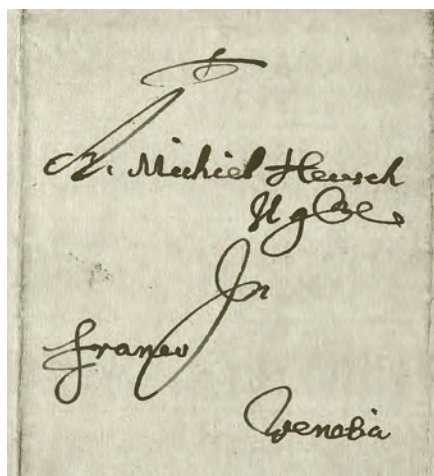
¹ De vijf ontbrekende brieven van Heusch sr. zijn die van 11 juni, 10 augustus, 31 augustus, 28 september en 31 december 1664. De vier van moeder Elisabeth dateren van 27 juli, 14 september, 7 december 1664 en 25 januari 1665. Die van zus Elisabeth zijn van 4 juni, 3 augustus, 7 september 1664 en 15 maart 1665 en die van

zus Anna van 4 juni, 2 november 1664 en 1 februari 1665. De brief van 14 december 1664 zou van één van Michiels vier zussen, Elisabeth, Anna, Susanna of Catharina kunnen zijn.

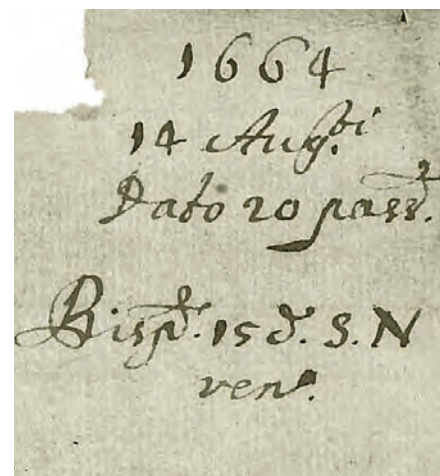
² Bij de brieven 7 en 50 ontbreekt een adressering.

AFB. 2-1A Adres in het Frans, brief 3.

AFB. 2-1B Adres in het Italiaans, brief 5.

AFB. 2-2 Administratieve aantekening van Michiel jr. op brief 8.

ven werden “onder het couvert” dat wil zeggen in een omslag naar de genoemde heer Druifvesteijn in Venetië verstuurd of later bijvoorbeeld onder het couvert van de heren Maffei in Genua, die er dan voor zorgden dat de brieven Michiel bereikten.

Uit de plaatsaanduidingen in de adresseringen is de veronderstelde route van Michiel af te leiden, maar daarvan wordt in werkelijkheid nogal eens afgeweken lezen we in de brieven. De daadwerkelijke route is op te maken uit de brieven zelf en meer in detail uit de administratieve aantekeningen die Michiel jr. bij ontvangst en beantwoording van de brieven maakte. Zo staat op de eerste brief, die naar Neurenberg was gestuurd, “Risp. 1/11 Juli S.N. Venetia”, dat wil zeggen beantwoord (Italiaans Risposto) 1 juli (stilo vetere of oude stijl) dan wel 11 juli (S.N., stilo nuevo of nieuwe stijl) in Venetië. De tijdsaanduidingen oude en nieuwe stijl, S.V. en S.N., doelen op respectievelijk de Juliaanse en Gregoriaanse kalender. De datering van de Gregoriaanse kalender of nieuwe stijl, die in Italië

werd gehanteerd, viel 10 dagen later dan de Juliaanse kalender of oude stijl, die in Hamburg gebruikelijk was. We moeten bij het lezen van de brieven steeds met die verschillende kalenders rekening houden. Verdere tijdsaanduidingen in de brieven zijn bijvoorbeeld 6 dito ‘de zesde van dezelfde, eerder genoemde maand’, 28 passato ‘de 28ste van de vorige maand’ en 11 stanti ‘de elfde van de lopende maand’. De namen van de maanden worden soms ook met cijfers aangeduid zoals 7bre ‘september’, 8bre ‘oktober’, 9bre ‘november’ en xbre ‘december’. Aan het begin van de brieven staat altijd een precieze datum zoals Adi 7 settembre 1664 In Hamborch ‘Op de dag 7 september 1664 in Hamburg’.³

Uit de datering van de brieven en Michiels aantekeningen over ontvangst valt op te maken hoe lang de brieven er normaliter over deden om vanuit Hamburg Italië te bereiken. Zie de foto van de aantekening op BRIEF 8 (AFB. 2-2) en de transcriptie waarin tussen rechte haken de afkortingen (met uitzondering

³ Adi, ady, adjij zijn afkortingen voor het Latijnse a die ‘op de dag’, dat we zo voluit in andere contemporaine brieven vinden. Dat hier ady de afkorting voor Anno domini zou zijn is dus minder waarschijnlijk.